

**AZERBAJYCAN ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA ERMENİLERİN
1918-1920'DE, ERİVAN VE BAKÜDE YAPTIKLARI ERMENİ
MEZALİMİ**

Cengiz ATLI*



ÖZET

19. yy. sonu 20. yy. başlarında Azerbaycan'ın eski ve güzel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sanayi merkezi haline gelmişti. Bakü petroleri tüm dünyanın, özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekte idi. Bu yüzden Petrograd'da (Petersburg) Bolşevik ihtilali gerçekleştirildikten hemen sonra Lenin, Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917'de Kafkasların olağanüstü komiseri olarak atamıştı. Şaumyan da kısa süre içerisinde Ermeni Korganov'un önderlik ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargâhı Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. 1918 yılı Mart soykırımını Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir. Onların birçoğunun cesetleri ise bulunamamıştır. Çünkü şahitlerin dediklerine göre Ermeniler, cesetleri ateşe bürünmüş evlere, denize ve kuyulara atmışlardır ki, yaptıkları cinayetin izi kaybolsun. 1918 yılı Eylül ayına kadar Bakü Ermenilerin eline geçti. Ermenilerin bu harekâtı yapmasının amacı martta Müslüman katliamı, yaparak Bakü'yü yerli ahaliden temizlemek, Onun kaynaklarına sahip çıkmak, en sonunda ise bu Azerbaycan şehrini Ermenistan toprağı ilan etmek idi. Ermeniler bu döneme sadece Bakü değil Erivan'da ve Kars'ta da soykırım harekâtına girişmişlerdi. Ermeni hükümeti ve

* Doç.Dr. İğdır Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü e-posta: cengiz3636@hotmail.com

Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras bölgeleri ile Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'da bir tek Müslüman bırakmamak maksadıyla faaliyette buldukları; Kars, Sarıkamış ve Revan ile Aras mıntkasında halka karşı yapılan zulmün son dereceyi bulduğu belirtiliyordu. Zakim, Çermik ve Bardız köylerine saldırıp halktan gördüklerini öldürdükleri; Karsta yapılan mezâlimin şiddetinden dolayı yaklaşık iki bin kişinin Bayezid hududuna iltica ettiği; mezâlim esnasında kadınlara tecavüz edilmesi ve çıplak olarak Ermeni askerleri arasında gezdirilmesinden ötürü birçok Müslümanın ilticadan vazgeçip savaşmak üzere geri döndükleri; tarlada çalışan halkın üzerine Ermenilerce top ve makinalı tüfek ateşi açıldığı, ezan okuyanların taşlandığı; bu katliamları yapan Ermenilerin Amerika generali tarafından desteklendiklerini ileri sürdükleri halde İslam köylerini dolaşmaya gelecek olan Amerika heyetine yapılacak şikâyetleri engellemek için halka tehdit ve baskı uyguladıkları bildirilmekteydi. Sunulacak bildiride Azerbaycan Arşiv belgeleri ışığında Ermenilerin 1918 1920 de Kars, Erivan ve Bakü'de yaptıkları Ermeni mezalimini Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Azerbaycan Devlet Arşivi, hatıratlar, resmi raporlar ve ilgili diğer kaynaklar ışığında incelenerek değerlendirilecektir. Azerbaycan Devlet Arşivinde bulunan belgeler 2016 yılında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine gönderilmiştir. Belgeler Rusça olarak yazılmış ve Cumhuriyet Arşivinde yeniden katalog numaraları verilmiştir. Bildiride konuyla ilişkili olarak daha çok Bakü'de yapılan katliamla ilgili belgelere yer verilerek konu açıklanmaya çalışılmıştır.

IN THE LIGHT OF AZERBAIJAN STATE ARCHIVES, THE ARMENIAN ATROCITIES IN YEREVAN AND BAKÛ

ABSTRACT

Baku, which is one of the beautiful cities of Azerbaijan, became the biggest industrial city in the late 19th century and early 20th century. The Baku oil reserve took attention of the whole world particularly the Russian. Therefore, just after the Bolshevik revolution in Petersburg, Lenin decided to turn Baku into main focus of the Caucasian

Bolsheviks and assigned Armenian Stephan Şaumyan as extraordinary commissioner of the Caucasians in December 1917. In a short time, Şaumyan carried the headquarter from Tbilisi to Baku with Military Revolutionary Committee, which was led by Korganov.

According to the documents, 30 thousand Muslims were slaughtered in Baku during the March 1918 Massacre. Most of the corpses could not be found. Because according to the witnesses, Armenians threw into the houses on fire, into the sea and pits so as to wipe off the traces of their murderous acts. Baku was invaded by the Armenians until September 1918. The purpose of the Armenians in this operation was to realize the slaughter of Muslim in March and to depopulate the natives in Baku, to seize the native sources in Baku, to declare its sovereignty in Baku.

Armenians in this period attempted to commit genocide not only in Baku but also in Yerevan and Kars. The Armenian government and the Dashnaks were stated to involved in the activities to wipe off the Muslim population in the areas of Revan and Aras and Elviye-i Selase (Kars- Ardahan and Batum); the massacre in the territories of Kars, Sarıkamış, Revan and Aras was regarded to be extreme. It has been stated that the Armenians slaughtered the villagers that they face in Zakim, Çermik and Bardız; that because of the massacre realized in Kars approximately 2 thousand people took refuge in the region of Bayezid; that most Muslims gave up the idea of taking refuge in other areas and turn back in order to fight against the Armenians since the Muslim women were raped by the Armenian soldiers and made to walk naked among them; that the villagers who worked on the land were attacked with the machine guns by the Armenians; that those who recited the azan were stoned; that though those Armenians who were performed these atrocities stated that they were supported by the American General, in order to prevent the complaints that would be directed to the American council, they threatened and oppressed them. In this study, in the light of Azerbaijani Archives, the Armenian atrocities in Kars, Yerevan and Baku will be discussed in the light of

the State Archives of the Prime Ministry, Azerbaijani State Archives, memoirs, official reports and other related articles. The documents in Azerbaijani State Archives were sent to the State Archives of the Prime Ministry in 2017. These documents were written in Russian and press-marked again in the State Archives of the Prime Ministry. This study attempts to discuss the Armenian atrocities by making reference to the documents related to the massacre in Baku.

Giriş

1918 yılının başında Bakü ve Gence bölgelerinde hâkimiyet Azerbaycanlı Müslüman toplumunu bir arada tutmayı başaran Müsavat partisinde idi. Fakat Rus birlikleri bünyesinde görev yapan Ermeni Ulusal Konseyi bu durumu değiştirmeyi amaçlamıştı. Bölgede harekete girecek Ermeni Kolordusunun ihtiyaçları için Petrog'dan birkaç zırhlı tren otomobil ve teknik araç gönderildi. 1918 yılının ocak ayında kolordu heyeti General Tolyaşinski ile birlikte Bakü'ye geldi 6-7 Şubat 1918'de eski Rus ordusunun generalleri İvan Bagramyan, Akop Bağratuni ve Taşnaksütyun Partisinin kurucularından biri olan Stepan Zoryan Bakü'ye geldi. Müslüman kolordunun bütün karargâhı Bolşevikler tarafından hapis edilmişti. Sovyet hâkimiyetini tanıyan Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti üyeleri Bolşeviklerle birlikte çalışıyordu. Müslüman kesimde bulunan bazı kişilerin hapsedilmesi ile ermeni askerleri savunmasız yaşlı insanlara çocuklara ve kadınlara saldırmaya başladı.

1918 yılında Mart-Temmuz aylarında Bakü başta olmak üzere Bolşevik adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan halkına karşı büyük katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda elli binden fazla sivil kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Bakü şehrinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler tümüyle tahrip edilmişti. Yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştı. Evler çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmişti. Azerbaycan halkı milyarlarca manat değerinde maddi zarara uğratıldı. Bu katliamlar sonucunda binlerce insan yaşadıkları bölgeleri terk ederek mülteci oldu. Bakü'de 1914 yılı nüfus sayımına bakıldığında 773.556 Müslüman 74.514 Rus ve 55.852 ermeni yaşamaktaydı.

Sayı olarak Müslüman nüfusu oldukça fazlaydı¹. 1918'de yapılan bu katliamında amaçlarından birisi de bu nüfus oranını değiştirmekti. Ermeniler Güney Kafkasya'nın güneybatısında Kars'ta Zengezurda Gökçede ve Karabağ'da sivil halkı sıkıştırarak ve toplu şekilde öldürerek Ermeni devletinin kurulmasını sağlamaya çalışmışlardı.

Bakü'de Ermeni Katliamı

Bakü'de Müslümanlara karşı saldırılar Mart 1918'de başladı. Ermenilerin amacı Bakü'yü işgal etmekti 30 Mart akşamı başlayan katliamda Ermeniler Bakü'nün tarihi mahallelerini ve sokaklarını kentin dışındaki Müslüman kasabalarını sardı. Ermeni çeteler Bakü'nün yakınlarındaki çevre köylere baskın yaparak Müslümanların evlerine giriyor, yolda geçen Müslümanları yağmalayıp katlederek kentin dışındaki yollarda pusular kuruyorlardı. Katledilen Müslümanların sayısı 10 bin civarındaydı. Ve onların büyük bir kısmını fakir kesimden olan işçiler binlerce kadın, çocuk ve silah taşıyabilecek durumda olmayan insanlar oluşturuyordu.

Harekât başladığında Şehirde Nikolayevskaya sokağında yaşayan Ermeniler şehrin Müslüman kısmının yaşadığı yerlerden çıkarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeye geçtiler. Bu kısımda sadece Ruslar, Gürcüler ve diğer Hristiyan halk kaldı. Şehrin diğer bölgelerinde olan Ermeni askerleri de hızlı bir şekilde hücumla başladı. Örtülerin altında sakladıkları piyade silahlarıyla bazı mahallelerden Müslümanları kovarak, evlere girip Müslüman halkı katlettiler. Bu harekette Ermeniler cinse, yaşa bakmadan insanları katl etmişlerdi. Hacı Emir Aliyev'in evine giren Ermeniler kendisini eşini ve üç çocuğunu öldürdüler. Çocukları parçalara ayırdılar. Aliyev'in 25 yaşındaki gelinini canlı olarak duvara astılar. Yine Ermeni komutanlar tarafından idare edilen bir grup Ermeni, Müslüman halkın yaşadığı başka bir eve girerek sekiz kadın ve bir çocuğu kurşuna dizdi. Girdikleri evlerden birinde Dr.Tagiyevden kendisine ait olan belgeleri istediler. Tagiyev

¹ Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul, 2009, s.353

kendisine ait olan belgeleri verdi Bolşeviklerin gücünü tanıdığını söyledi. Fakat askerler kendilerinin Taşnaksütyan Cemiyetinden olduklarını ve Bolşevikleri tanımadıklarını belirterek Dr. Tagiyev'i öldürmüşlerdi.²

Bir diğer grup Fars sokağında Erol Ahmet Magtov'un evine girdi. Bu mahallede dokuz Müslüman din adamını sokakta vurarak öldürdüler. İki kişiyi ise Dağıstan adlı yanan binanın içine attılar. Ermeniler bütün bu cinayetleri barışın ve Bolşeviklerin takdim ettiği Ültimatomonun kabulünden sonra yapmışlardı. Tüfek ve kurşunlarla kuşanmış Ermeni askerleri sokaklarda gezerek savunmasız Müslüman halkı öldürmüşlerdi. Sokaklarda ve yollarda yakaladıkları Müslümanları şehir etrafındaki köylere götürüp kurşunluyorlardı. Cesetlerini ise kuyulara ve denize atıyorlardı. Ermeniler Bakü merkezden ayrılarak diğer bölgelere taşındılar. Burada da Bakü'de olduğu gibi aynı vahşeti uyguladılar. Bu katliamı yapan grubun liderlerinden biri Lenkeran'da arkadaşlarına 10 kıza tecavüz edip onları Revolveriyle³ vurduğunu söyleyip gurur duyuyordu. Bu durumda Ruslar ve Gürcüler bu katliama seyirci kalamayarak kurtarabildikleri Müslümanları kurtarmaya çalışmışlardı. Türkistan'da bulunan 36.alay Ermenilere Müslümanları öldürmemesi için bir ultiatom verdi⁴.

19 Mart'ta saat 15.00'de Nikolayevskaya ve Zavedenski sokağında Hüseyin Babayev'in evi yakınlarında 14 Ermeni askeri ortaya çıktı. Bu kişiler evde bulunan iki tüfeği arıyorlardı. Arama sonunda Ermeniler evde tüfekleri bularak bu evde yaşamış olan Askadına Mustafayev, Amcası Mejdullah Osman oğlu, Hacı Kurban oğlunu, Ağa hüseyin Babayevi, Hacı Nustak oğlunu, Rehim Han oğlunu, doktorun kardeşi Nerimov ve mühendis Sarkasyanın bahçivanını (Sarkasyan Mart ayının başından itibaren ailesi ile birlikte şehrin Ermenilerin yaşadığı tarafa taşınmıştı. Taşandıktan sonra Arazisini korumak için bahçivanını

² BCA.930.01.2.27.2

³1836 yılında Samuel Colt tarafından yapılmış tek dolumla birden fazla ateş edebilen bir tabancadır. Normal tabancalardan farkı uzun namlulu ve mermilerinin kabzada değil namlunun ortasında bulunmasıdır

⁴ BCA. 930.01.1.21.1.

görevlendirmişti) Tutukladıkları kişilerle birlikte cadde boyunca beyaz bayrak ile yürüyen üç yaşlı Müslümandan oluşan temsil heyetini de tutuklayarak hapsedtiler. Büyük Şehzade adresine geldiğinde bütün askerleri Kabantrovun karşısına dizdiler. Ateş sonucu Ashadina Mustafayeva ve Mejdullah Osman oğlundan başka hepsi öldürüldü. Bu kişilerden Mustafayeva sağ taraftan kurşun yarası aldı. M. Osman ise sağ ayağından bir kurşun ile yaralandı. Bu cinayetler Zabıta so-kağında evi olan grubun reisi Sergeev tarafından yaptırılmıştı.

Aynı gün akşam saatlerinde silahlı Ermeniler Bandarna Sokağında 148 nolu eve girerek 50 Müslüman erkek, kadın ve çocuğu tutuklayarak Birjevay meydanına götürdüler.⁵ Bu meydana olan bütün ahalinin içinde erkekleri seçtiler ve onları özel bir yere götürerek kurşunladılar. Hayatta kalanları ise süngü ile döverek öldürdüler. Aynı gruptan olan 14 yaşındaki Mamed İbrahimov iki kurşun ve 18 süngü yarası almıştı. Ermeni askerleri gittikten sonra hemşireler tarafından yaralılar hastahanelere götürüldüler⁶. 19 Martta Ermeniler ve Müslümanlar arasında ateşkes yapılmıştı. Ateşkesle Ermeniler Bolşeviklere silahlarını teslim edeceklerdi. Fakat Ermeniler 22 Marta kadar Müslüman halkı öldürmeye ve evlerini soymaya devam etti. Müslümanların öldürülmesi Türk askerlerinin Bakü'ye gelmesine kadar devam etti.

20 Martta Ermeni memur Totevaz Ararov üç ermeni askeriyle Hazar Matbaası ve İsmailiye Müslüman Hayriye Cemiyeti⁷ binalarının

⁵ BCA. 930.01.2.27.2

⁶ BCA.930.01.2.27.2.20

⁷ 1905 yılında Bakü'de kurulmuş olan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", yardım çalışmalarını organize ettiği gibi, yardımların yerlerine ulaşmasını da sağlamıştır. 1915 yılı başlarında savaş sonuna kadar Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri, bütün işgal edilen ve Türk ahalinin zor durumda bulunduğu yerlere gitmişler, halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukuklarını korumaya çalışmışlardır. Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hınıs, Trabzon, İğdir vs. yerlerde şubeler açmış, iye ve sağlık merkezleri oluşturmuş, Rus memurlarının Müslüman halka yaptığı haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırıların önünü almaya çalışmıştır. Ayrıca, 1917 Şubat İhtilaliyle oluşan ortamda Ermeni saldırılarına karşı Türk halkını teşkilatlandırmaya çaba göstermiştir. Rus ordusunun Erzincan mütarekesiyle işgal ettiği bölgelerden çekilmesi esnasında

arasında kalan büyük binaya geldi. Binanın pencerelerinden bir zaman sonra duman ve ateş çıktı. Çıkan yangın söndürülemedi. Bu binadan hariç yakınında bulunan Dağıstan Binası ve İsmailiye binası da yakıldı. Bu yanan binalar Kafkas Müslümanlarının hayatında büyük rol oynuyordu. İsmailiye binasında Kafkas Müslümanların komiteleri ve komitelere ait para ve senetler bulunmaktaydı. Ayrıca Hazar Gazetesi binası yakıldı. Binanın üst katında 5000 gazete nüshası bulunmaktaydı. İsmailiye, Dağıstan ve İskenderiye binalarında çoğunlukla Müslümanlar yaşamaktaydı⁸. Aynı günün akşamı kale içerisindeki Molla Cavid Ahund, Molla Hacı Mirmöhsün, Hacı Hüseyin Tagiyev, Dr.Atabekyan ve İcra Komitesi üyesi Denejkina otomobil ile şehrin üst tarafına gönderildiler. Ermeni askerler otomobili durdurarak nereye gittiklerini sordular. Arabayı ve içindekileri anlamayı tanımadıklarını belirterek tutukladılar⁹.

Aynı gün Varatsov sokağında yaşayan Dr. Baybala Sultanovun evine Stephan Laleyevle birlikte Ermeni askerleri giderek Sultanov'u evinde öldürdü. Kapıda olan Lalayevde kapıcının karısını ve iki yaşındaki oğlunu öldürdü. Saruhan sokağında da Neşedi Ahmet ve oğlunun evine otuz silahlı Ermeni geldi. Evi talan ederek altın, gümüş ve 34.840 rubleyi alarak götürmüşlerdi. Aynı mahallede kayka Eramış oğlu ve Tacir ehuş Sanbelininde evi talan edilmişti. ¹⁰ Ermeniler daha sonra Saruhan sokağında yaşayan Ağa Hüseyin Selimoğlu Necephovun evine giderek kıymetli eşyalarını ve 111.460 ruble parasını götürmüşlerdi. Ev sahibinin kardeşini ve babasını öldürdüler. Ev sahibi ve ailesi ise Marlova tiyatrosuna gidip üç gün orada saklanmışlardı. Ermeni askerlerin arasında güvenlikçi Avalyon ve Çekme mağazasının sahibi isaak Bagdosapov vardı.

bölge halkı ile birlikte Ermenilere karşı verilen mücadelelerde birçok cemiyet temsilcisi de Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Betül Aslan, **1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2010, s.162.

⁸ BCA.930.012.27.2.20

⁹ BCA.93.01.2.27.2.20

¹⁰ BCA.930.01.2.27.2.21

Bir diğerk Ermeni grup askerde Serkovski sokağında Meşedi Hüseyin Seferaliyevin evine girip onun bütün parasını ve 18.600 ruble değerindeki değerli eşyalarını aldılar. Seferaliyev ve ailesini ise Record tiyatrosuna götürdüler. Seferaliyev burada kulağından yaralandı. İsaak Bağdasarov da Ermeni birlikleri ile Tatariski sokağındaki Mir Kazım İbrahim oğlunun evine giderek bütün değerli eşyalarını ve 1.500 rublesini aldı. Hasan Mikalayovun Bondarskay ve Marimanskay sokağındaki evine aralarında Tagiyev mağazasının karşısında kuaför salonunun sahibiyle birlikte Ermeni askerleri gitti. Ermeniler Mikailov Melihi ve ev sahibini öldürdüler. Diğerk kardeşi Tağını ise karısı ve kızı ile Mailov tiyatrosuna götürüp Tağını orada öldürerek üzerindeki 2500 ruloyu aldılar. Mikailovun evinde Ermeniler peşin para ve 54.000 ruble değerinde değerli eşyada götürdüler. Sokrovski sokağında yaşayan Timur Selimovun evine de Ermeniler girerek kıymetli eşyalarını ve 15,0000 rublesini götürdüler. Götürenler içinde Memmedov ve Levon Kazarovda bulunmaktaydı. ¹¹

Aynı günün akşamı Ermeniler Ağa Ali İsmailovun Vandarki Sokağında bulunan evine saldırarak Ağa Aliyi öldürmeye çalıştılar. Ama Ağa Ali onlara 708 ruble vererek canını kurtardı. Buna rağmen Ağa Aliyi sırtından bıçakladılar. Evini soyup 17.780 ruble değerindeki eşyalarını aldılar. Ermeniler Ali Ağa ve ailesini Malikov tiyatrosuna götürerek yarım gün sakladılar. İsmailov soygunculardan biri olan kuaförlük yapan Arşak Avetisovu traşlı yüzünden tanıdı. Çedrovay sokağında Ahçı Hanım Hacı Ali Merdan kızı Monolovun evine birkaç tüfekli Ermeni askeri girdi. Ahçı hanımın oğlu Ağaverdi Manukov'u ateş atılar. Evini talan edip 75.000 ruble değerindeki değerli eşyasını götürdüler. Soyguncular arasında Ahçı Hanım eski kiracısı Aleksandr'ı gördü. Kendisi Mart olaylarından sonra Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Gogo sokağına taşınmıştı.

¹¹ BCA.930.01.2.27.2.21-22

Üçüncü gün Bandarnı sokağında Memmed Bağır Kerimovun evine birkaç silahlı asker geldi. Bu kişileri kiracısı kerimov Levon getirdi. Evde bulunan peşin paraları 49.000 ruble değerindeki değerli malzemeyi götürdükten sonra Kerimovu Mailov tiyatrosuna gönderdi. Kendisine ordu biçimli hırkasını çıkartmasını tavsiye etti. Aksi takdirde onu Müslüman halk gibi görüp kurşunlanabileceğini söyledi. Daha sonra Karahanov Memmedov Tağın'ın kardeşini aramaya başladı. Kardeşi güvenlik okulunda okuyordu. Karahov yakınındaki Amir Kulu Hasanov'un evine girip Amir Kulu'nu ve onun iki oğlu olan Muharrem ve Hüseyin'i öldürdü. Aynı günde silahlı Ermeni askerleri Tatar sokağında Nasir Kerbela Asim oğlunun evine giderek onu öldürdüler. Onun amcası Molla Hacı Baba ile oğlunu ve amcasının oğlu Hacı Habibulla ile oğlunu götürdüler. Kendileriyle birlikte 2000 ruble parayı ve muhtelif 7662 ruble değerindeki kıymetli eşyaları da almışlardı. ¹²

Yine aynı tarihte temsil heyeti Zavedenski sokağındaki mescide gittikten sonra Ermeni askerleri onlara tüfekle ateş etmeye başladı. Ateşte Molla Cavad Ahunddan başka herkes öldü. Molla Cavad mescitte kaçıp saklandığı için sağ kaldı. Olayların iyice artması üzerine İşçi, Asker ve denizci Milletvekili üyesi Nikolay Bunin Ahınovu bölgede asayişin sağlamak için Mart ayının 24'ünde Baküye gönderildi. 25'inde Bakü'ye ulaşan Ahınov Nikolay Yevskaya Sokağında bulunan cesetlerin toplatılmasını emr etti. Alanda süngülenmiş ve kesilmiş Müslüman cesetleri bulunmaktaydı. 11 kız cesedi, 3 çocuk cesedi, 27 erkek cesedi toplatıldı. ¹³ 28 Mart'ta esir kadınlarla ilgili olarak General Biçi ziyaret edilerek durum hakkında bilgi istendi. Ermeniler tarafından Müslüman. Kadınların Ermenilerin yaşadığı yerlere götürüldüğünü ve akıbetlerinin bilinmediğinden bahsetti¹⁴

Mart olaylarında yaklaşık olarak 11.000 Müslüman öldürüldü. Bir çoğunun cesetleri bulunamadı. Çünkü Ermeniler onları denize, kuyuya

¹² BCA.930.01.2.27.2.22

¹³ BCA.930.01.2.27.2.18

¹⁴ BCA.930.01.4.64.1

ve yanan evlere attılar. Haydar Kuloğlu Kuliyev'e göre şehrin bazı bölgelerinde tuhaf cesetler bulunmuştu. Kardeşi oğlu Beşir Caferov'un cesedini başsız ve kolsuz olarak buldular. Cinsel organları kesilmiş erkekler, kulaksız, burunsuz cesetlerde bulunmaktaydı. Birçok kişi tecavüze uğramıştı

Olağanüstü Soruşturma Komisyonunun Oluşturulması

Azerbaycan hükümetinin 15 Temmuz 1918'de ülkede yaşanan katliamları incelemek amacıyla oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu bu olaylara hukuki değer vererek katliamların Müslüman nüfusuna karşı yapıldığını belirtmiştir. Kurulan komisyon Azerbaycan topraklarının bir bölümünde Müslümanlara yönelik katliamları araştırmak için oluşturuldu. Komisyon kararları Türkçe, Almanca, Fransızca ve Rusça olarak yayınlanacaktı.¹⁵

Genel olarak Gayrimüslimlerin oluşturduğu komisyon (Polonya, Alman, Rus), Azerbaycan'da yapılan bu olaylarda suçlu olanları ve onların amaçlarını şöyle açıklamıştı. *“Mart olayları 1917 yılında Taşnaksüt-yun ve Ermeni Milli Şurası tarafından hazırlanmıştı. Onlar Müslüman ahalini silahlı harekete geçmeye tahrik etmekle onları Bakü'den başlayarak diğer bölgeleri de mahvetmek, onların mülkiyetini ele geçirmek ve doğal surette tüm siyasi hâkimiyetin Ermenilerin eline geçmesini istiyordu. Bu bölgelerde katliamlar yapılarak Sovyet egemenliğini kurmak Bakü'yü Bakü Gubernyasından koparmak ve daha sonra onu Rusya'ya bağlamak burada Ermeni özerkliği oluşturmak ve daha sonrada Ermeni devletine dönüştürmek önemli maksatlardan biriydi*¹⁶.

3 Ekim 1918'de Bakü şehrinde Azerbaycan hükümeti tarafından kurulan Olağanüstü hal komisyonu Ermeni olaylarında zarar gören kişilerle görüşme gerçekleştirdi. Görüşme yapılanlardan birisi Bakü'de yaşayan Abdul Cabbar Babayev idi. Abdulcabbar Babayev *“Mart ayının ortalarında 5-6 Mart akşamı Ruslar Müslümanların yaşadığı*

¹⁵ BCA.930.01.2.27.2

¹⁶ Solmaz Rüstemova-Tohidı, “Azerbaycan Halkına 1918'de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar Savaşı, Soykırım”, **19.Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Sempozyumu**, Bitlis, 2016, s.103.

bölgelere ateş açtılar. Gece saat 11'de benim hocam Pyotr Moyiseviç Lorobov bana Ambarcum Sergeyeviç Malikovun Ermenilerin Bolşeviklere karşı Müslümanlarla birlikte hareket edeceğini belirtti. Fakat aynı gün Ermeniler yalnızca Müslümanlara bolşeviklere karşı değil aynı zamanda Bolşeviklerle birlikte Müslüman halka karşı gösteri düzenlemişlerdi. Ben evimden bütün olayları izledim. Uşhan Karabegov Surin Nikolayna ile birlikte evlerinin üstünden benim evime ateş açtılar. Bu ateş sırasında kardeşim Abdül öldürüldü. Kardeşimi öldüren kurşunun Karabegov'un evinden geldiği konuşuluyordu. Benim evimi dağıttılar ve 250 bin ruble değerinde malımı götürdüler. Ateşkes sağlandıktan sonra Makel Manaseviç bana Nikolayevskaya sokağındaki otelden silahlı Ermeni askerlerinin Müslümanlara ateş açtıklarını söyledi. Jorusa, Ambarsun Sergeyeviç Malikov da ateşkestikten sonra kendilerinin de silahlanarak Müslümanlara karşı oluşturulan birimlerde görev aldıklarını söyledi. Köyden şehire döndüğümde öğrendim ki yakalanan Müslüman esirleri Zabrata göndermişlerdi. Gönderilenlerin çoğusu öldürülmüştü. Burada 22 kişinin cesedine ulaşıldı. Romanskaya eyaletinde ise vahşice öldürülen kadın ve çocuk cesetleri bulunmuştu. Pyotr Moviseviç Zarabov, anlattığına göre Cavad Aşurbegov'un evine Rus bir kadın girdi. Bu kadın Dr. Tigran Terzapyan Cavad Aşurbegov'un öldürülmesine tanıktı. Bu kişiyi Ermeniler öldürdükten sonra cesedini yakılan Dağistan Oteline attılar. ¹⁷

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Başkanı Memmedov Ermeni silahlı çetelerinin Bakü'de yaptıkları mezalim hakkında Adalet Bakanlığına 22 Kasım 1918'te bir rapor sundu. Raporu göre 19 Mart Pazartesi günü sabahtan itibaren şehrin Müslüman kısmına İki bine yakın Ermeni askeri girmeye başladı. Aynı zamanda Rus Savaş gemileri Ermenilerin propagandaları sonucu şehrin Müslüman kesimini top ateşine tuttu. Rus denizcileri Müslümanların Rus ahalisini öldürdüklerine inandırılmıştı. Öyle ki Ermeni askerleri Fars Konsolosu ve denizci Natanman'a Müslümanların bütün Rusları öldüreceğini anlatmışlardı¹⁸. Ayrıca Mirali Hüseyinov' un 240 Hristiyan ermeni kadın ve

¹⁷ BCA.930.01.1.20.2

¹⁸ BCA.930.01.2.27.2.19

çocuğu esir aldığı konusunda yanlış bilgiler vermişlerdi. Rus denizciler yaptıkları araştırma sonucunda Hüseyinov'un kendisine sığınan Hristiyanlara iyi davrandığına ve onlara yemek verdiğine kendilerinin gönüllü olarak Hüseyinov'un evine saklanmak için geldiğine emin oldular.

Natanman ve konsolos bir müddet sonra kaleden ayrıldılar. Denizciler Müslümanların Ruslara kötülük yapma niyeti olmadığına ikna olarak ateşi durdurdular. Hücum şehrin kenarında çok sayıda pulemyotların¹⁹ çevresine alınmış, iyi atış eğitimi almış ermeni askerleri tarafından yapılmıştı. İlk olarak yalnız Müslümanların yaşadığı Memmedli ve Pahlıdere bölgesine saldırdılar. Şehri işgal eden Ermeniler Müslüman evlerini talan edip evin ahalisini hançerle öldürdüler. Yanan evlere çocukları atıyorlardı, üç dört günlük çocukları şişe takıyorlardı. Anne babalarından ayrılan bütün küçük bebekleri öldürdüler. Çok az sayıda insan hayatını kurtarabildi. Ermeniler aynı zamanda Müslümanların evlerini de yıkıyorlardı. Evlerde değerli olan eşyaları ise kendileri ile götürüyorlardı. Bir bölgede 57 ceset ortaya çıkarıldı. Bunların bir kısmı kulaksız, burunsuz ve mideleri açık biçimdeydi. Öldüremedikleri kadınları saçlarından birbirine bağlıyorlardı. Esirleri ayakkabısız biçimde yürütüyorlardı. Şehrin bu bölgesinde öldürülen Müslümanların sayısını belirlemek zordu. Çünkü Ermeniler çoğunluğu öldürdükleri için bu bölgede öldürülen kişileri tanıyan veya isimlerini söyleyen kişi kalmamıştı.²⁰

Öldürülen Azerbaycanlıların cesetleri arabalarla mescide götürülmüştü. Ayrıca alana 6748 Müslüman erkek, kadın ve çocuk cesedi getirildi. Memmedli ve Pahlıdere köylerinden getirilen Müslümanların cesetleri kabristanlığa götürüldü. Cesetlerin yıkanıp temizlenmesi 31 Mart'a kadar devam etti. Olayları belgelemek için Ahındov yakın dostu olan Pavel Sokolov'u Kerpiçten yapılan eve götürdü. Sokolov

¹⁹ Makineli silah, tam otomatik ve/veya portatif silahtır, genellikle şarjör, mermi kayışı veya büyük kapasiteli magazinlerden mermi olarak ve yine genellikle dakikada birkaç yüz mermi atma oranıyla tasarlanmışlardır.

²⁰ BCA.930.01.2.27.2.17

orada öldürülen üç kişinin fotoğraflarını çekerek bilgilerini yayınladı. İlk çekilen fotoğraf başından yaralanmış vücudunda beş yarası olan Köprücük kemiği kırık kadındı. Cesedin sağ göğsünde ayağı yaralı canlı bir çocuk vardı.

İkinci fotoğrafta duvara çakılmış bir çocuk vardı. Üçüncü fotoğraf ise 13-14 yaşlarında bir kız çocuğuydu. Birçok insan tarafından tecavüze maruz kaldığını gösteren bir duruşu vardı. Uzanmış ayaklarının altında yatak kanla kaplıydı. Kızın boynunda parmak izleri vardı. Ahındov, Sokolov ile birlikte dördüncü büyük odaya girdiklerinde 22-23 yaşlarında çıplak kadın cesedi gördü. Aynı odada altı yaşlarında kız çocuğu, sekiz yaşlarında erkek çocuğu ve süt emen bir bebek vardı. Bu kişilerin ellerini ve ayaklarını köpekler yemişlerdi. Bu fotoğraf Sokolov’o derinden etkilediği için fotoğraf çekimine devam edemedi.

38 Nolu İreli gazetesi de Ermeni Şehir Merkezi Komitesinin Taşnaksütyun Bürosu Mart olaylarını aydınlatmak için kendi görüşleri doğrultusunda çalışarak Müslümanların korunması için Ermeni milli şurasının müdafaası altına alınması gerektiğini belirtmiştir. Hatta Müslümanların savunulması için cemiyet kendi himayesine alması gerektiğini belirtmiştir²¹. Gazeteye göre Müslümanların çoğu askeri binçli Ermeniler tarafından ve Faaliyette olan Ermeni partileri tarafından korunup saklandığını, Müslümanların huzur ve güveninin sağlanması için Müslümanlar şehrin ermeni tarafından Müslümanların olduğu tarafa gönderildiğini ileri sürmüştür. Bunların Milli Şurası tarafından koruma altına alınarak saklanmaları için Mailova Tiyatro, Record Tiyatro binasına gönderildiklerini belirtmiştir.

Komisyon 21 Aralık 1918’te Azerbaycan’ın Bakü şehrinde çalışmalarına devam etti. Silahlı Ermenilerin mescitlerde kadın ve kızların ırzına geçtikleri, İnsanları katledip cesetlerini kuyulara attıklarına dair M.T. Hasanoğlu Olağanüstü Hal Komisyonuna ifade verdi. İfade veren Named Tağı Hasan Oğlu Şamah doğumluydu. 45 yaşında Bakü şehir Kırmızı Haç Sokağı No: 15’te yaşıyordu. İfadesinde “*Benim*

²¹ BCA.930.1.2.27.2.18

Bakü'de Nikolayevskaya Sokağı Bratye Uspenobuk caddesinde dükkânım vardı. Mart ayının ortalarında Müslümanlar kendi evlerindeydiler. Aynı bölgede Ahundbek Tahirov'unda evi vardı. Ben ve ailem bazen Tahirov'un evini ziyaret ederdik. Tahirov'un ve daşnakvun temsilcilerin durumun nasıl olacağı konusunda konuştuklarını duyuyorduk. Temsilciler Müslümanlar Bolşeviklere karşıdır. Ermenilerde kendilerini Müslüman gibi gösterip Bolşeviklere gösteri yapıyorlar diyorlardı. Üçüncü gün Ermeniler evlerinde kadınları çocukları ve günahsız Müslümanları öldürmeye başladılar. Ben Ermenileri Nikolayevskaya sokağında haki renkli ceketle ve ellerinde tüfikle gördüm. Grubun başında olanlar Ermeni askerlerine emir veriyorlardı. Diğer Müslüman ve Yahudilerden Nikolayevskaya Sokağında bulunan Heyriye cemiyeti olan İsmailiye ve tiyatro binasını memur Stephan Lalayev'in önderliğinde Ermeniler tarafından ateşe verilip adı geçen binaların üzerine benzin döküp yaktıklarını işittim. Persidskaya sokağında Muhtarov Bala Ahmed'in evine silahlı Ermeniler gitmişti. Giden kişiler Muhtarov'un entellektüel, bilgili ve Müslüman biri olduğunu biliyorlardı. Bu dönemde Müslümanların büyük kısmını esir alarak Sbornaya sokağına çıkarıp kurşunlamışlardı. Ermeniler Türk askerinin bu bölgeye gelmesinden altı ay önce evlere girer ve sistematik şekilde Müslümanların evlerini soyardılar. Müslümanları öldürüp cenazelerini çukurlara atardılar. Cenazelerin önemli bir kısmı bulunamamıştı. Köylerde öldürdükleri insanların cenazelerini ise kuyulara atardılar. Sabuncu, Surahane ve Binede bulunan kuyulardan binlerce cenaze bulundu. Mart ayının ortalarında Ermeniler genç insanları öldürüp cenazelerini şehir dışına çıkarırlardı. Bolşevikler mağazaların Ermeniler tarafından soyulduğunu belirterek zararın 97 bin ruble olduğunu açıklamışlardı. Ermeniler hamile kadınların karınlarını yırtıyor çocuklarını çıkarıyorlardı. Mescitte ibadet edenleri kurşunluyor kadınlara ve kızlara tecavüz ediyorlardı. Mescitleri çöplüğe çevirdiler. Kaspi Binasında Ermeniler tarafından 12.000 gazete yakıldı. Yanmış gazete kalıpları harabe binaların Zirzemilerin a attılar. ²²

3 Mart 1919'da Silahlı Ermenilerin masum insanları katlettiği ve çocuk, kadın ve yaşlıları tutukladığı büyük maddi zarar verdiklerine dair Ali Muradov Seferali oğlu Olağanüstü Hal Komisyonuna ifade

²² BCA. 930.01.1.20.2

verdi. Seferalioğlu 35 yaşında Sarov şehrinden tayin olup Bakü şehrinde Budagovski Sokağı no 81'de yaşamaktaydı. İfadesinde “1918 yılı Mart ayında olaylar çıktığı zaman Bakü şehrinde silahlı Ermeniler genç ve sağlam erkekleri öldürdü. Kadınları ise alıp götürdüler. Hatta beni ve kız kardeşlerimi de alıp götürerek Kapatinskaya Sokağı no 15'te yer alan binaya hapis ettiler. Orada dört gün kaldıktan sonra bizi serbest bıraktılar. Evim Ermeniler tarafından dağıtıldı. Bütün malımı talan ettiler. 22.085 ruble zararım bulunmaktadır”.²³

Gence Valisi de Novo Bayezid Eyaletine bağlı Taşkent, Şoriya,, Nevgbit, Guba, İlyas, Karakoyunlu, Kerbeşi, Goşabulak, köylerinin dağıtılıp kadın ve kızlarının esir alınmasına dair Bakü de bulunan İçişleri Bakanlığına telgraf göndermişti. Telgrafta köylerin zarar gördüğünü, bütün tahıl, yem, hayvan ve silahlarının alındığını, Köyde kadın ve kızları alp götürdüklerini bu götürülen kişilerin akıbetinin belli olmadığını dile getirmişlerdi²⁴. Ermeni olaylarından kaçan kadın ve çocukların bir kısmı Gazah'a geçmişlerdi²⁵.

Bakü'de yaşanan olaylarla ilgili olarak suçlanan kişilerden birisi S.Lalayevdi. Azerbaycan İcra Komitesi Bogomolov'a yazılan yazıda “kadınları öldüren evlerini soyan Lalayev Korneti saklamamanız rica ediyorum. O kişiyi Amirovda saklamak istemişti. Ama o kaçtı ve hanımı dediği o birçok kadın olan mescidi yaktı. Bu olayı yaptığımı Rus rahipte doğrulamıştı. Rus Rahipte ifadesinde Laleyevin kadın ve çocukları mescitte öldürüp onları yaktığından bahsetmişti”²⁶. Mart ayı içerisinde şahitlerin ifadelerinde ve fotoğraflarda şehirde katliam yapan Ermeni askerleri de tespit edilmişti. Mühendis Artem Nikolayaviç Akapov, Firidun Antanov, Jorc Melikov, Asatur Vacyans, Mikarl Sapkusov, Aretev, Egiş Bahlavun, Levan Suatsazbekov, Popovyan Ambarcun Melikov, Stephan Laleyev, Devletov, ve Hristofor Dildarov olaylara karışan kişilerdi.

²³ BCA. 930.01.2.25.1

²⁴ BCA. 930.01.3.48.13

²⁵ BCA. 930.01.2.31.1

²⁶ BCA. 930.01.2.27.2

Erivan ve Çevresinde Yaşanan Olaylar

Bakü'de yaşanan olaylardan sonra Erivan ile Nahçıvan Şehirlerinde Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerde gerginleşmeye başladı²⁷. Bakü'de olduğu gibi Erivan bölgesinde de Ermeniler Müslüman halka büyük katliamlar yapmışlardı. İki aylık bir sürede Kafkasya'da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmalarından dolayı Erivan'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında düşmanlıklar artmaya başladı. Ermeni eşkıyaları Müslümanları keserek öldürmekte köyleri birer ikişer yakıp yıkmaktaydılar. Erivan'da Ermeniler tarafından 30 den fazla Müslüman köyün halkı öldürülmüş köyleri tahrip edilip yakılmıştı. Bu felaketten dolayı Erivan civarındaki Müslümanlarda çok kötü bir hayat sürmekteydiler. Erivan şehrindeki Müslümanlar Ermeniler tarafından kuşatılmıştı. Erivan tarafından çok sayıda hasta yaralı ihtiyar kadın kız göçmenler Kağızman'a gelmekteydiler. Göçmenlerin çoğunluğu açlıktan ve yersizlikten dolayı ölüyorlardı. Tek başına kaçmayı başarmış olan göçmenler yiyecek arıyorlardı²⁸. Ermenilerin esir aldığı Müslüman kadın ve kızların serbest bırakılması için Tiflis'teki Azerbaycan Diplomatik temsilcisi Caferov'a Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Ziyathan tarafından yazı gönderildi. Yazıda "*esir alınan kadınların ve kızların bırakılmasına dair hızlı adımlar atın. Karahacı, Kadılı, Karabağlar, Ağasıbekli, Dahmanov, Şağablu civarından esir alınanlar hangi ermeni askerleri tarafından götürülmüş Bu kadınlar ve kızlar Ermenilerin elindedir. Vedi Basarski'ye bağlı Yerevan bölgesinde bulunmaktadır*"²⁹ denilmiştir.

1918 yılının Ağustos ayında Sadık Memmed Rızaoğlu ailesiyle Pirşagiye taşındı. Ermeniler burada Sadiki ve yirmi Müslümanı esir alarak Zabrat'a götürdü. Bu kişilerin ellerini iplerle bağlayarak tüfekte ateş açtılar. Bir adet kurşun yarası, iki süngü yarası ve on sekiz kılıç yarası alan Sadık Romanların yerleştiği bölgeye getirildi.

²⁷ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul, 2011, s.243

²⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, (1914-1918), Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.243.

²⁹ BCA. 930.01.4.65.5

Müslümanların evlerine giren Ermeniler bütün değeli eşyaları götürerek satıyorlardı. Şehrin aşağı kısmında Tsitsianovskaya Sokağında Hacı Zeynal Abidin Tagiyev'in eviyle birlikte bütün Müslüman evleri talan edilmişti. Memmedli bölgesinde içinde Müslümanlar olduğu halde evleri ve mağazaları yakıyorlardı. Genel olarak Ermenilerin Bakü'de yaşayan Müslüman ahaliye zararı 400.000.000 ruble idi.

Bakü de ve Erivan'da Müslümanlara yapılan olaylarla ilgili olarak Nahçıvan Gubernatör (vali) general olarak görev yapan kişi 30 Ekim 1919 da 1017 sayılı bildiri yayınladı. Bildiri de Taşnaksutyunler tarafından yüzden fazla kasaba yakılıp yıkılmıştı. Kadınlar ve çocuklardan başka yüzlerce erkek kesilerek öldürüldü. Sağ kalanlar ise güneşin altında meyve çöplerinin yakınında duvara dizilerek kurşunlandı. Teşkilatın talimatı üzerine olaylardan zarar görenleri Zilkade ayının 12. Günü yedi koruma ile bakanlığa götürüldü³⁰.

3 Aralık 1919'da Zengezurda kanlı olaylar tekrar başladı. Razi Begdjat Bakü'ye durumun önemini belirten yazı gönderdi. Ermeniler Çaylı ve Ohçu'da 900 Müslümanı katletti. Öğrencilerinde içerde olduğu mescit bombalarla yok edildi. Bu bombalama sırasında 400 kadın ve çocuk parçalara bölündü³¹. Zengezurda düzenlenen bu olay en kanlı katliamlardan biri olarak kabul edilir

Kafkas İslam Ordusunun Kurulması ve Bakü Şehrinin İşgalden Kurtarılması

Enver Paşa savaşın sonlarına doğru diğer cepheleri zayıflatmak pahasına Bakü'de yaşanan bu olumsuz durumu görerek Şark cephesine büyük önem vermiş ve kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu bu cepheye kaydırmıştı. Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Rusya'nın tekrar düzelmesine fırsat vermeyerek Bakü'yü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Bakü'yü kurtarma düşüncesi ilk olarak Nuri Paşa tarafından dile getirilmişti. Nuri Paşa daha çok Azerbaycanlılardan oluşan bir ko-

³⁰ BCA.930.01.2.31.16, Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Dosya No: 3850.

³¹ BCA. 930.01.2.28.9

lordu kurmayı amaçlamıştı. Yeni kolordu dört piyade alayından oluşan iki tümeninden oluşturulacaktı. Kurulacak Alaylar ülkenin çeşitli yerlerinde kurulacaktı. Silah altına alınan erlerden dört piyade alayı oluşturularak Alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, sonrasında yetiştirilecek Azerbaycanlı subaylar bunların yerini alacaktı. Kurulacak alayların işesini yerel yönetimler aracılığıyla birim komutanları Azerbaycan hükümeti adına sağlayarak Rus ordusunda Generallik yapmış Azerbaycanlı Aliağa Şihlinski yeni Azerbaycan Kolordusunun kumandanlığına getirilecek idi. Fakat Nuri Paşanın düşünceleri taslakta kalmış gerçekleştirilememiştir.

Haziran 1918'de Osmanlı Şark Orduları Komutanlığı kuruldu. Grubun komutanlığına Enver Paşanın amcası Halil Paşa (Kut) getirildi. Ordunun kurulmasındaki amaç Azerbaycan'ı kurtararak Bakü petrollerini Almanlara ve Ruslara bırakmamaktı. Nuri Paşa Osmanlı tümeninin meydana getirdiği ve Azerbaycanlı askerlerinde bulunduğu Kafkas İslam Ordusuyla Azerbaycan'ı kurtarma çalışmaları yaparken Aynı dönemde Azerbaycan Türklerinden de milli bir ordu oluşturmak için çalışmalar başlatmıştı. Kafkas İslam Ordusuna bağlı asker alma başkanlığı kurarak yeni teşkilatlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlemlerinin buradan yürütülmesini sağlamıştı. Bu seferberlik ilanına ilk aşamada 2898 asker katılmıştı. Nuri Paşa silah altına alınan Azerbaycan askerlerinin eğitimi için Osmanlı Subaylarını görevlendirdi. Subay ihtiyacını karşılamak içinde Gence 'de harp okulu açtı. Okulun müdürlüğüne de Albay Atif Bey getirildi.³²

Azerbaycan'ı düşman işgalinden kurtarmak amacıyla hareket eden 5. Kafkas Tümeninin 9. Alayı 10 Haziran 1918 günü Gence'ye vararak Nuri Paşanın emrine girmişti. Alay buradan Göyçaya geçti. Buradaki ordunun ilk savaşı Göyçay Muharebesiyle başlayarak Salyan, Menşevik, Aksu, Kürdemir, Şamah, hattına ulaştı. Buradan ordu kuzey ve güney grupları iki koldan Bakü'ye doğru harekâtı devam et-

³² Mehmet Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999, s.183.

tirdi. Güney grubu 26 Temmuzda Karasu İstasyonunu, 27 Temmuzda Hacıgabul istasyonunu ele geçirdi. Kuzey grubu 30 Temmuzda yeniden Bakü üzerine harekâta geçerek Bakü- Derbent demiryolu üzerindeki Sumgayıt İstasyonuna kadar ilerledi.

Bakü'ye karşı Türk taarruzu 5 Ağustos 1918'de başladı. Bakü taarruzu sırasında Osmanlı ordusu Enver Paşa komutasında Bakü'yü ele geçirmek için bir mücadeleye girişti³³. Bakü savunma hattını yarmak için beşinci Kafkas tümeni batıdan Balacari demir yolu istikametine ilerledi. Bakü'ye dört km. mesafede olan Balacari'de bir mücadele yaşandı. Beşinci Kafkas tümeninin taarruzu ile birlikte şehrin kuzey yönünde 15. Piyade tümeninin başlattığı taarruz ile Balacari sırtları ele geçirilmişti. Bu cephede çok çetin çatışmalar yaşandı. Şiddetli çatışmalardan dolayı askeri birlikler birçok zayıat vererek Bakü'ye 4 kilometre mesafede yer alan Heybet-Beleceri demiryolunun batısındaki hatta geri çekilmek zorunda kaldı. Rus tarafı 2000 zayıat verirken Türk tarafında 148 şehit 463 yaralı vardı. Bu şehit olan kişilerin 9 subay, 139 ı ise er rütbesindeydi. Aynı şekilde yaralı olarakta 19 subay 444 erde bulunmaktaydı³⁴. Ordu mevcudunun yarısını kaybetmişti. Bakü önlerinde 3500 asker kalmıştı 15 Haziran-5 Ağustos 1918 tarihlerinde yaşanan çatışmalarda gerek Osmanlı ordusunda görev yaparak Anadolu'dan getirilen askerlerden gerekse Kafkas İslam ordusunda görev yapan askerlerden birçok şehit verilmişti. Bu harekâtın başarıya ulaşmaması üzerine 14 Eylül 1918'de ikinci hareket başladı. İkinci Bakü Taarruzu yaklaşık 36 saat sürdü. Bu harekatta da 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade tümeninin zayıatı 1000 asker idi. Ağustos ayının başından itibaren Bakü Cephesinde bulunan 5. Kafkas Tümeninin 15 Eylül'e kadar verdiği zayıat 1130'a ulaşmıştı. Bu girilen mücadelede Azerbaycan doğumlu olan otuz kişi daha çok Bakü önlerinde girilen mücadelelerde şehit olmuşlardı. Bakü sırtlarında çıkan çatışmada şehit olan kişiler aşağıdaki şekildeydi.

³³ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi 1918-1920**, Ankara, 1998, s.35, s.128

³⁴ Bilal Şimşir, "Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", **Tarih Bilinci**, 2012, s.37.

1- Gazanfer: baba adı Ehad'tı. 1899'da Azerbaycan'da doğdu. Er rütbesinde Bezus Karyesi'ne kayıtlıydı. Orduda 6. Kolordu, 5. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. Birinci dünya savaşında şark cephesinde 14.09.1918'de şehit oldu.

2- Ahmet: Baba adı İmam'dı. Doğum yeri Azerbaycan Maştaga'ydı. 1879 doğumlu olan Ahmet orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay 1. Tabur, 1. Bölükte görev yaptı. Balacarı'deki çatışmada 17.09.1918'de şehit oldu.

3- Yakup: baba adı Sultan. 1883 Azerbaycan doğumlu, rütbesi erdi. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

4- Settar: Baba adı Ağa Rıza. Azerbaycan Mazgani, Pınar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 31.08.1918'de Balacarı'de şehit oldu.

5- İsmail: Baba adı Cevat. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

6- Abdulrıza: Baba adı Kul. 1885 Azerbaycan Bakü Bozuğna Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

7- Eyup: Baba adı Hacı Mirza. 1898 Azerbaycan Bakü Bilige Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 10.10.1918'de şehit oldu.

8- Süleyman: Baba adı Hacı Bala. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend muharebesinde 15.10.1918'de şehit oldu.

9- Melek Mehmet: Baba adı Eyup. 1896 Azerbaycan Maştaka Bezune Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend Muharebesi'nde 15.10.1918'de şehit oldu.

10- Mesip: Baba adı Mirza. 1895 Azerbaycan Gence ilçesi, Müsüslü Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 26.10.1918'de Binegadi'de şehit oldu.

11- Adıgüzel: Baba adı Mahmut. 1877 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacarı'da şehit oldu.

12- Ağa Dadaş: Baba adı Mehmet. 1894 Azerbaycan Bakü, İslam Mahallesinde doğdu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 21.09.1918'de Binagadi Taarruzunda şehit oldu.

13- Ağa Kerim: Baba adı Hüseyin. 1894 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de Binagadi Taarruzunda şehit oldu.

14- Ağaogullarından Ağa Hüseyin: Baba adı Ramok. 1899 Azerbaycan Maştaga Pitrona Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

15- Kurban: Baba adı Abdusselam. 1879 Azerbaycan Maştaga Kürühan Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacarı'de şehit oldu.

16- Göl: Baba adı Mehmet Hasan. 1894 Azerbaycan Maştaga Balacari Karyesi doğumlu. Orduda 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

17- Mikail: Baba adı Ahmet. 1899 Azerbaycan Salyan ilçesi Altuncıseydiler Köyü'nde doğdu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 28. Tabur, 1. Bölük'te piyade er olarak görev yaptı. 14.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

18- Mir Ali Askeri: Baba adı Mir Fettah. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

19- Mirza: Baba adı Hüseyin. 1881 Azerbaycan Maştaga Hodhar Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

20- Mirza: Baba adı Kul. 1892 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

21- Hacı Bala: Baba adı Baladadaş. 1893 Azerbaycan Maştaga Zeyre Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 01.10.1918'de şehit oldu.

22- Mail: Baba adı Hacı Merdan. 1896 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 21.08.1918'de Dika Muharebesi'nde şehit oldu.

23- Adı Baba, Baba adı Abbas. 1889 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

24- Bahten: Baba adı Mürsel. 1894 Azerbaycan Maştaga Katmail Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü'ye Taarruz Esnasında şehit oldu.

25- Ahmet: Baba adı Dadaş. 1901 Azerbaycan Maştaga Hunhar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 18. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de şehit oldu.

26- Halil: Baba adı Celiloğullarından Cabbar. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

27- Sebgal: Baba adı Mehmet. 1896 Azerbaycan Maştaga Keçeler Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

28- Mehmet: Baba adı Taptk. 1898 Azerbaycan Gence, Gürkent Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 4. Bölük'te görev yaptı. 05.10.1918'de Bakü'nün Garp sırtlarında şehit oldu.

29- Esadullah: Baba adı Semav. 1897 Azerbaycan Bakü, Merdigan Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

30- Han Mirza: Baba adı Ağa Mirza. 1897 Azerbaycan Maştaga Buzağa Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 14.10.1918'de Kemah ve Tarki Dağı Muharebesi'nde şehit oldu.

Bu kişiler şark cephesinde Rus birliklerine karşı teşkilatlanan 6. Kolordu bünyesinde Binagadi, Kemah ve Tarki Dağı, Dika Balacarı Derbend muharebelerine katılarak şehit olmuşlardı. Gerek Bakü önlerinde gerekse Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunda Rus birliklerine karşı görev alarak kahramanlık örneği sergilemişlerdi.

Azerbaycan'ın kurtuluşu uğrunda şehit olan kişiler günümüzde Bakü'de Şehitler Hıyabanında yatmaktadır

Sonuç

19. yy. sonu 20. yy. başlarında Azerbaycan'ın eski ve güzel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sanayi merkezi haline gelmişti. Bakü petroleri tüm dünyanın, özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekte idi. Bu yüzden Petrograd'da (Petersburg) Bolşevik ihtilali gerçekleştirildikten hemen sonra Lenin, Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917'de Kafkasların olağanüstü komiseri olarak atamıştı. Şaumyan da kısa süre içerisinde Ermeni Korganov'un önderlik ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargâhı Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır.

1918 yılı Mart soykırımını Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir. Onların

birçoğunun cesetleri ise bulunamamıştır. Çünkü şahitlerin dediklerine göre Ermeniler, cesetleri ateşe bürünmüş evlere, denize ve kuyulara atmışlardır ki, yaptıkları cinayetin izi kaybolsun. 1918 yılı Eylül ayına kadar Bakü Ermenilerin eline geçti. Ermenilerin bu harekâtı yapmasının amacı Mart'ta Müslüman katliamı, yaparak Bakü'yü yerli ahaliden temizlemek, Onun kaynaklarına sahip çıkmak, en sonunda ise bu Azerbaycan şehrini Ermenistan toprağı ilan etmek idi.

1918 yılında Mart-Temmuz aylarında Bakü başta olmak üzere Bolşevik adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan halkına karşı büyük katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda elli binden fazla sivil kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Bakü şehrinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler tümüyle tahrip edilmişti. Yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştı. Evler çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmişti. Azerbaycan halkı milyarlarca manat değerinde maddi zarara uğratıldı. Bu katliamlar sonucunda binlerce insan mülteci oldu.

Azerbaycan hükümetinin 15 Temmuz 1918'de ülkede yaşanan katliamları incelemek amacıyla oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu bu olaylara hukuki değer vererek katliamların Müslüman nüfusuna karşı yapıldığını belirtmiştir. Olayları araştırmak amacıyla Temmuz ayında kurulmuş Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun topladığı belgelerde gösteriliyor ki, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine giriyor, evdekileri katlediyor, onları hançer ve süngü ile doğruyor, çocukları yanan evlerin içine atıyor, 3-4 günlük çocukları süngülerin ucuna takıyorlardı. Çok sayıda genç Türk kadınıni diri diri duvara çivilemişler. Kaçıp canını kurtarmaya çalışan ahaliyi kurşunlamak için önceden şehrin uygun yerlerinde makineli tüfekli adamlar konulmuştu. Müslümanları katletmenin yanı sıra, Ermeniler onların mallarını, evlerini de tahrip ediyor, değerli eşyalarını ise alıp götürüyorlardı. Toprağın altından 57 Müslüman kadın ve kızın cesedi bulunmuştu. Onların kulaklarını, burunlarını kesmiş, karınlarını yırtmış, sağ kalanlara tecavüz ederek işkence etmişlerdir. 1918 yılı Mart soykırımı zamanı Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, (1914-1918), Genelkurmay
Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Dosya No: 3850

BCA.930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.19

BCA.930.01.2.27.2.17

BCA.930.1.2.27.2.18

BCA. 930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.20

BCA.930.01.2.27.2

BCA. 930.01.1.21.1.

BCA.930.012.27.2.20

BCA.93.01.2.27.2.20

BCA.930.01.2.27.2.18

BCA. 930.01.2.25.1

BCA.930.01.1.20.2

BCA.930.01.2.31.16,.

BCA.930.01.4.64.1

BCA. 930.01.1.20.2

BCA. 930.01.4.65.5

BCA. 930.01.3.48.13

BCA. 930.01.2.31.1

BCA. 930.01.2.28.9

BCA. 930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.21

BCA.930.01.2.27.2.21-22

BCA.930.01.2.27.2.22

Hasanlı, Cemil *Azerbaycan Tarihi 1918-1920*, Ankara, 1998, s.35.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul, 2011

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul, 2009.

Solmaz Rüstemova-Tohıdı, “*Azerbaycan Halkına 1918’de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar Savaşı, Soykırım*”, **19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Sempozyumu**, Bitlis, 2016, s.103.

Süleymanov, Mehmet, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999, s.183.

Şimşir, “*Bilal Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları*”, **Tarih Bilinci**, 2012, s.37.

111

224

آذربایجان جمهوری
 خارجیہ نظارتی
 گورجستان حکومت جنرالی
 عدلہ یولیان سیاسی مکتب

Representation diplomatique
 de la République d'Azerbeïdjan
 auprès le gouvernement
 de la République Géorgienne

9/15

Восстановить
 ст. 1111. Р. 1111

С. М. М. М. М.
 2

МИНИСТЕР ИНОСТРАННЫХ ДѢЛЪ

31 марта 1919 г.

№ 1111
 TIFLIS

28 марта я посетил генерала Бича и
 имелъ съ нимъ бесѣду по поводу сообщенной мнѣ
 Вами телеграммой факта увода армянскими отрядами
несколькихъ сотъ мусульманскихъ женщинъ въ районѣ
Эриванскаго уѣзда. Передавъ содержаніе телеграммы
 я указалъ генералу, что всякаго рода оскорбле-
 нія, которымъ подвергаются мусульманскія женщины,
 вызываютъ чувства глубокаго возмущенія въ массахъ
 ихъ единоверцевъ и оставляя глубокіе слѣды, силь-
 но мешаютъ умиротворенію страны.

8 APR 1919
 AZERBAIDZHAN
 779

Вспомогательный

13

Генералъ, по принесенной мною картѣ, подробно
 ознакомился съ райономъ, въ которомъ это имѣло
 мѣсто, записалъ названія пострадавшихъ селъ и
 распорядился немедленно по телеграфу запросить
 представителя англійскаго командованія въ Эривани
 о всемъ происшедшемъ и принять мѣры къ освобож-

2-

1930 01 4 64 1

N 5

Протоколъ
1918 г. в. 1-го числа в. 3-го дня, Горького баку.
Президиумъ Армянскаго Комитета при
Азербайджанскомъ Правительствѣ. Пропа-
гандна кинелопитенованкалары касетасы
потерпелъ шадъ, и отъ предваренный о со-
держании 20 4 и 4 3 ст. Кет. Зои. Сузор.,
показавъ:

Абуцаь Дурдубаръ Бабаевъ
Бакиевъ, баку. Кривостъ, Свѣтлая
ул. № 25, итд. 52.

Въ среднѣхъ шешавъ марта с. г. 5-6 часовъ
вечера и уснувшихъ гаетъ не русейное
въ вьетрѣмъ. Въ 11 часовъ какому-то
жандъ и по старинъ на какому-то Петровъ
Моисеевичъ Зоравовъ и передавъ имъ,
какому-то енту сообщивъ Анибаруридъ Вергевичъ
Меминъ о предстоящемъ вьетурдасинъ
ула давра утровою араманъ вьететъ ет
и нуеучь манакит арбитовъ бохъ шевисовъ.
Данъ советъ етн, на утро етн дуканго дра
аритне по етн на етн етн, но по етн го
не вьететъ етн нуеучь манакит претивъ
башъ шевисовъ, а вьететъ етн бохъ шевисовъ
каити противъ нуеучь манакит. Итогъ клар-

930	01				1	20	2
-----	----	--	--	--	---	----	---

3

N 39
10

15
Комиссия

Д О К Л А Д Ъ

ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛЕДСТВЕННОЙ КОМИССИИ

МИНИСТРУ ЮСТИЦИИ

по делу о насилиях, произведенных над мусульманским населением гор. Баку.

Въ январѣ 1918 года въ Баку прибылъ штабъ формируемаго мусульманскаго корпуса во главѣ съ генераломъ ТАЛЫШИНСКИМЪ. Подъ тѣмъ предлогомъ, что среди русскихъ офицеровъ прибывшаго штаба находились лица, служившія, якобы, раньше въ жандармеріи, весь штабъ мусульманскаго корпуса былъ арестованъ большевиками, большая часть которыхъ состояла изъ армянскихъ солдатъ. Армянская партія Дашнакцутянъ, признавъ Советскую власть, соединилась съ партией большевиковъ и, какъ показали слѣдующія событія, - для борьбы съ мусульманами. Арестомъ мусульманскаго штаба армяне вызвали вооруженное возстаніе мусульманъ противъ большевиковъ, слѣдовательно и противъ армянъ, но мусульмане проглотили нанесенную имъ обиду. После того, какъ не послѣдовало выступленіе мусульманъ, армянскіе солдаты стали чинить насиліе надъ мусульманами, при чемъ грабили и убивали беззащитныхъ стариковъ, женщинъ и дѣтей. Мусульмане даже не могли показываться на

930	01				1	21	1
-----	----	--	--	--	---	----	---